

René van Heijningen

DE MUUR VAN MUSSERT

Boom – Amsterdam

Omslagontwerp: Titus Schultz, Arnhem
Vormgeving binnenwerk: Steven Boland, Amsterdam

© 2015 René van Heijningen

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

ISBN 9789089536693

NUR 680

www.uitgeverijboom.nl

INHOUD

Voorwoord	9
Inleiding	11
HOOFDSTUK 1	
DE POLITIEKE CULTUUR VAN DE JAREN DERTIG	21
Massamanifestaties in het interbellum	21
Ritualisering van massamanifestaties	24
De NSB als een religieus geïnspireerde beweging?	27
Een voorbeeld: de Reichsparteitage in Neurenberg	31
HOOFDSTUK 2	
WIJ BOUWEN ONS TEHUIS IN LUNTEREN	37
De NSB komt tezamen	37
Erfhoeve der Beweging	42
Plannen voor de bouw van het Nationaal Tehuis	50
Wie zal dat betalen?	54
Het podium	56
HOOFDSTUK 3	
DE ORGANISATIE VAN DE HAGESPRAAK	71
Een kaartje kopen voor de Hagespraak	71
Handel is handel	76

HOOFDSTUK 4

MUSSERT ROEPT U TER HAGESPRAAK	81
Een vaste liturgie	81
Vlagvertoon	85
Andere symboliek	92
Muziek	96
De Leider spreekt	98

HOOFDSTUK 5

BELANGSTELLING VOOR DE HAGESPRAAK	107
Een uitverkocht huis?	107
‘Ook lusten we wel een borrel’	111
De Hagespraak in de media	119

HOOFDSTUK 6

TRIUMPH DES WILLENS OP DE VELUWE?	127
De doelen van de Hagespraak	127
Waren de Hagespraken een succes?	133

HOOFDSTUK 7

CONCLUSIE	141
Het wordt stil in Lunteren	141
Symbool van collaboratie?	150
Nawoord	161
Noten	165
Bronnen	178
Register	183

*

‘Een muur is ’t – en die muur, aan ’s hemels rand gezet,
gemetseld steen voor steen, laat onzen wil verkonden,
dat boven willekeur de volkskracht wordt gered.

Vlaggen staan strak in noorden wind – wij zijn gekomen,
als noorderzonen vrij, één onder ’t luchtgewelf,
zoo hard en gaaf en groot als hier de donk’re boomen,
in ’t licht staan opgericht – wij zijn het leven zèlf!

*Fragment uit het gedicht ‘De Hagespraak’ van
George Kettmann jr., 29 mei 1939*

*

‘Onbeschrijfelijk het enthousiasme, de onderlinge ver-
bondenheid. Nog zie ik die zwaar verlamde man, geze-
ten op de schouders van zijn kameraad – wie had er toen
een invalidenwagentje? – terwijl hij al die anderen om
hem heen toeriep: “Kameraden, zing dan toch, zing dan
toch, dit is een dag om gelukkig te zijn, om nooit meer
te vergeten.”’

*Gerhard Stroink, voormalig adjudant van
WA-commandant Zondervan, kijkt in 1973
terug op de eerste Hagespraak van 1936.*

*

*

‘[...] ik ben er vast van overtuigd, dat, wanneer straks de strijd afgelopen is, Hitler van voren af aan moet beginnen met zijn nationaal-socialisme. Men kan er wel over spreken, maar om het in “goed Nederlandsch” te zeggen: het gaat er langs heen “*like water by a duck’s back*”. Men kan op een eend zijn rug wel water gieten, maar het loopt er in ronde druppels af en als gij het er goed over gegoten hebt dan is die rug na dien tijd nog even droog als tevoren. Zoo gaat het ook met het nationaal-socialisme. Men doet zijn best om het nationaal-socialisme bij de menschen in te gieten, maar als ik er dan 1½ uur over gesproken heb en onder vol enthousiasme gaat de vergadering uiteen, dan ben ik zoo vriendelijk om tot mijn medewerkers te zeggen: tot vanavond half acht zijn zij wel overtuigd van het nationaal-socialisme.’

*Anton Mussert tijdens zijn toespraak voor het
NSB-sprekerscorps, 18 september 1941*

*

VOORWOORD

Het viel niet mee een onderwerp over ‘de oorlog’ te vinden waar betrekkelijk weinig over was gepubliceerd. Ik was er in 2010 lange tijd naar op zoek, omdat ik een onderwerp zocht voor mijn afstudeerscriptie om mijn studie geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam te kunnen afsluiten. Doordat ik toen een paar maanden op het NIOD mocht werken, was de keuze voor de oorlog als onderwerp voor mijn scriptie natuurlijk snel gemaakt. Immers, waar in Nederland vind je zoveel historische bronnen over ’40-’45?

Ja, de partijdagen van de Duitse nazi’s in Neurenberg waren mij bekend. Ze hadden mij altijd gefascineerd. Wat een waanzin. Wat een idioterie. Maar ook: wat een ‘megaspektakel’. Toen ik ontdekte dat dergelijke massamanifestaties ook dichterbij huis hadden plaatsgevon-

den, en dat er bovendien niet veel over was geschreven, was de keuze snel gemaakt: ik zou mijn scriptie schrijven over de NSB-bijeenkomsten in Lunteren. Lunteren, waar lag dat eigenlijk?

Ik was wat overmoedig geweest, zo ontdekte ik al snel. Een onderwerp waar niet veel over geschreven was, betekende dat je min of meer de eerste steen moest leggen, of praktisch gezegd: dat je heel veel archieven en publicaties moest doorpluizen. Dat was niet altijd 'eervol', maar als je dan wat vond, was de satisfactie des te groter. In 2012 was de klus geklaard en kon ik afstuderen.

Twee later werd mijn onderwerp opeens 'nieuws' toen de discussie over het behoud van de 'Muur van Mussert' in de nationale pers weer eens oplaaide. In het NOS-achtuurjournaal mocht ik vertellen wat de historische betekenis van de muur was geweest. Collega Joggli Meihuizen raadde me aan mijn scriptie alsnog in boekvorm te doen laten uitkomen. Uitgeverij Boom was gelukkig geïnteresseerd, en het resultaat ligt voor u. Het is geen getrouwe kopie van mijn scriptie maar het resultaat van nieuw onderzoek en dus met nieuwe uitkomsten. Voortschrijdend inzicht, heet dat mooi gezegd. Enkele NIOD-collega's hebben daaraan bijgedragen. Ik dank in het bijzonder Harco Gijsbers, Edwin Klijn, René Kok, Peter Romijn, Maria Somers en Marieke Zoodma voor hun waardevolle hulp en adviezen.

Amsterdam, oktober 2015

INLEIDING

Acht gij u in oorlog met Duitsland, ja of neen?, vroeg de kleine man op het grote podium. Nadat de massa met een luid en duidelijk ‘nee’ had geantwoord, vervolgde hij: ‘Mooi.’ Tweede vraag: Acht gij u bondgenoten van Engeland, ja of neen? ‘Nee!’ was wederom het antwoord van de menigte, waarna ook de spreker zich herhaalde met een kort ‘Mooi’.

Het is een fragment uit een van de bekendste redevoeringen van Anton Mussert.¹ De NSB-leider sprak deze woorden voor een gehoor van zo’n twintigduizend NSB’ers op het terrein van de NSB in het Gelderse Lunteren. Het was 22 juni 1940 en de NSB hield haar jaarlijkse partijdag, een zogenaamde ‘Hagespraak’.

Het doet denken aan een andere uitspraak die veel meer in de collectieve herinnering is blijven hangen:

‘Wollt ihr den totalen Krieg?’ van Joseph Goebbels. Zowel Goebbels als Mussert maakte gebruik van de tweespraak tussen voorganger en gemeente, een populair stijlmiddel tijdens massabijeenkomsten in de jaren dertig en tijdens de oorlog. De Duitsers hebben er, zoals haast gebruikelijk, een mooier woord voor. ‘Aufpeitschrede’ noemen zij een rede waarbij de massa wordt opgezweept; het is tevens een vlag die de Duitse lading beter dekt. De beelden van uitzinnige mensenmassa’s in nazi-Duitsland zijn eenieder immers bekend. Vooral dankzij Leni Riefenstahls *Triumph des Willens* hebben wij er kennis van kunnen nemen. Haar filmische verslag van de Neurenbergse Reichsparteitag van 1934 toont de cultus van het Duitse nationaalsocialisme op zijn jaarlijkse hoogtepunt. Duizenden gelovigen marcheren, ‘die Reihen fest geschlossen’,² aan Hitler voorbij, om van de hogepriester van het nationaalsocialisme de zegen te ontvangen. Ging het er op de Veluwe ook zo aan toe?

Anders dan in Duitsland waar de geschiedenis van de Reichsparteitag in Neurenberg in vrijwel geen enkele verhandeling over het nationaalsocialisme ontbreekt, is aandacht voor de Nederlandse variant in de geschiedschrijving schaars. Natuurlijk komen de Hagespraken aan de orde in overzichtswerken over de oorlog, maar een uitgebreide of exclusieve studie over het ‘Nederlandse Neurenberg’ ontbreekt. En dat terwijl het NSB-podium in Lunteren – in de volksmond inmiddels omgedoopt tot de ‘Muur van Mussert’ – een van de weinige voorbeelden is van nationaalsocialistische architectuur in Nederland die, ofschoon niet in ongeschonden staat, vandaag nog bestaat.

In de publieke opinie daarentegen, heeft het NSB-ter-

rein zich in meer belangstelling mogen verheugen. Eens in de zoveel tijd duikt hij op in het nieuws: als ‘de Muur van Mussert’. Begin dit jaar was het weer zover: in een lokale krant verscheen een bericht dat de gemeente Ede overwoog de muur een beetje op te knappen, wat werd opgepikt door de nationale media en uitgroeide tot een nieuwsitem van nationaal belang. Verschillende verslaggevers togen naar Lunteren om historici, politici en andere betrokkenen voor de camera en voor de muur hun zegje te laten doen. In alle landelijke dagbladen, verschillende actualiteitenrubrieken en tv-journaals – het NOS-achtuurjournaal vond de nieuws waarde van de muur zelfs *primetime* waardig – kwam de kwestie aan de orde. De strekking van de berichtgeving was overal hetzelfde: de muur brokkelt af, moet hij wel of niet behouden blijven?

Het leek op een herhaling van 2004, want ook toen had de gemeente zich de vraag gesteld of de muur de status van monument moest krijgen en ook toen laaide de discussie op. Maar anders dan nu verdwenen de plannen ruim tien jaar geleden weer snel in de kast. Aanwijzing van de muur als monument zou anno 2004 tot te veel maatschappelijke onrust leiden, zo vreesde de verantwoordelijke wethouder. Na een gesprek met vertegenwoordigers van het voormalig verzet liet zij zich overtuigen dat er elders in Nederland nog genoeg te zien was dat aan het NSB-verleden herinnerde. Het is een belangrijk verschil met de discussie van vandaag: nu de generatie die de oorlog als bewust volwassene heeft meegemaakt vrijwel is verdwenen wordt de stem van het voormalig verzet in het publieke debat (bijna) niet meer gehoord.

Wat niet veranderd is, is de emotionele en moralistische toon die in de discussie wordt aangeslagen. Zowel voor- als tegenstanders van behoud van de muur bedienen zich ervan. ‘Symbool van een zwarte bladzijde uit de vaderlandse geschiedenis’ wordt de muur genoemd. Een ‘besmette locatie’ waar landverraders en moordenaars zich ophielden, alsmede ‘Nederlanders die hun joodse landgenoten voor f 7,50 aan de Duitsers uitleverden’. Voor zowel voor- als tegenstanders is de muur tot symbool geworden van Nederlandse collaboratie tijdens de oorlog. Daarover verschillen zij niet van mening. Dat hierbij een heleboel NSB-geschiedenis op één hoop wordt gegoooid – om precies te zijn: tegen de muur in Lunteren – doet niet echt ter zake. Niet de geschiedenis van de muur staat immers in het debat centraal; waar het om draait is de vraag wat er met de muur moet gebeuren. Afbreken of behouden?

In dit boek staat de historische betekenis van de muur wel centraal. Natuurlijk bestaat de beslissing om er wel of niet een monument van te maken uit een afweging van verschillende factoren. Echter de historische context mag hierbij niet ontbreken. Dat zich in Vught, Amersfoort en Westerbork tijdens de bezetting vreselijke dingen hebben afgespeeld en er dus monumenten voor zijn opgericht, behoeft geen toelichting. Maar welk onheil kwam over ons vanuit Lunteren? Werde hier op de hei het fundament gelegd van de latere collaboratie? Was dit de plaats waar de massa met succes werd geïndoctrineerd door de beginselen van het nazisme? Anders gezegd: kan de muur met enig historisch recht symbool staan voor de collaboratie van de NSB?

Om deze vraag te beantwoorden, sta ik eerst stil bij het fenomeen ‘massabijeenkomsten in de jaren dertig’ in

het algemeen. Zoals uit hoofdstuk 1 zal blijken, stond de NSB niet alleen in het organiseren van grote manifestaties. Massamanifestaties waren onderdeel van het heersende politieke klimaat in het interbellum. Alle partijen in het hele politieke spectrum, van uiterst links tot uiterst rechts, organiseerden ze. Waarom? En wat beoogden politieke partijen, de nationaalsocialisten in het bijzonder, met deze manifestaties te bereiken?

In de overige hoofdstukken komen de Hagespraken aan de orde. Vijf keer heeft de NSB een Hagespraak gehouden. Ieder jaar, van 1936 tot en met 1940, kwam de beweging 'ter Hagesprake' in Lunteren bijeen. Hoewel de Hagespraken qua programma, presentatie en organisatie niet volledig identiek waren, bleef de basis grotendeels hetzelfde. Het is daarom niet zinvol de verschillende Hagespraken chronologisch te beschrijven. Om herhaling te voorkomen maar toch een goed beeld te krijgen van wat zich op de hoogtijdag van het Nederlandse nationaalsocialisme afspeelde, heb ik derhalve gekozen voor een thematische behandeling. Zo komen in de hoofdstukken 3 tot en met 6 achtereenvolgens de organisatie van, het programma op, de belangstelling voor en de doelstellingen van de Hagespraken aan de orde. Wel chronologisch van opbouw zijn de hoofdstukken 2 en 7 waarin het begin en het einde van de Hagespraken worden beschreven. Hierin komen bovendien twee kwesties aan bod waarover de nodige misverstanden bestaan. Allereerst: hoe kwam de NSB in Lunteren terecht? Was het niet vreemd dat de NSB voor de organisatie van haar grote jaarlijkse partijmanifestatie dit kleine Gelderse dorp uitkoos? Was er geen aansprekender decor denkbaar? Met Neurenberg als locatie voor de

Reichsparteitage, trokken de nazi's in september naar een stad met middeleeuwse uitstraling, de 'meest Duitse stad aller Duitse steden'.³ Iets dergelijks kon van Lunteren toch niet gezegd worden? En ten tweede: waarom heeft er na 1940 nooit meer een Hagespraak plaatsgevonden? Hierover doen verschillende verhalen de ronde. Er is gesuggereerd dat de Hagespraak door de Duitsers was verboden omdat ze beducht waren voor opstootjes⁴ dan wel luchtaanvallen.⁵ Anderen menen dat het bombardement waarmee de geallieerden op de Hagespraak van 1942 de 'NSB-top hadden willen wegvagen' op het laatste moment niet doorging vanwege het slechte weer.⁶ In weer een andere bron is het Hagespraakterrein een jaar later daadwerkelijk gebombardeerd.⁷ Wat is waar?

Voor het schrijven van dit boek is voornamelijk geput uit het NSB-archief dat bewaard wordt bij het NIOD (archief 123). Ook is het archief van de gemeente Ede en het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR), dat berust bij het Nationaal Archief in Den Haag, geraadpleegd. Belangrijke andere primaire bronnen vormen daarnaast verschillende NSB-uitgaven, waaronder natuurlijk de partijkrant *Volk en Vaderland* en brochures over de Hagespraken, die de NSB in de jaren dertig heeft uitgegeven. Qua secundaire literatuur heb ik mij verdiept in de Nederlandse politieke geschiedschrijving van het interbellum en Engels- en Duitstalige literatuur over het begrip 'politieke religie' en de Duitse partijdagen. Ten slotte heb ik audiovisueel materiaal van de Hagespraken geanalyseerd om een beeld te krijgen van hoe de bezoekers deze bijeenkomst hebben ervaren.

In zijn naoorlogse verdediging vergeleek Mussert de Duitse inval met een inbraak. Het hoofd van het gezin

[de Nederlandse regering] had de politie [het leger] gebeld om de inbrekers weerstand te bieden. Toen deze haar wapens aan de inbrekers had overgegeven en het hoofd van het gezin ‘het huis aan de andere zijde had verlaten om elders [in Londen] politiehulp te zoeken, de bewoners van het huis weerloos achterlatend’, was er nog één lid van het gezin geweest [Mussert], die ‘uit verantwoordelijkheidsgevoel voor en liefde tot het gezin’ [het vaderland] de inbrekers had benaderd. Daarbij was hij tot de conclusie gekomen dat de hoofdman van de inbrekers [Hitler] het goed met hem meende, maar dat ‘niemand ontziende onderaanvoerders’ [Himmler en de ss] het op het leven en de eigendommen van de gezinsleden hadden voorzien. Die had hij dus vijf jaar lang bestreden. ‘Zich grote opofferingen getroostend, zijn leven dagelijks op het spel zettend’, had hij daarbij zelfs het ergste aanvaard: ‘dat hij door niet begrepen te worden, uit het gezin zou worden uitgestoten’.⁸

Dit lot had Mussert een maand na de inbraak, op de Hagespraak van 22 juni 1940, feitelijk al zelf officieel bezegeld. Want met de vraag of de bezoekers zich in oorlog achtten met Duitsland of Engeland, was de tweespraak tussen Mussert en de menigte nog niet ten einde. De leider had nog een derde vraag én een verrassing in petto – een bijzondere geste die ervoor heeft gezorgd dat de Hagespraak van 1940 de geschiedenisboeken heeft gehaald. ‘Zijt gij u er van bewust hoe Duitsland zich inspant om ons te beschermen tegen Engelse luchtaanval-
len?’ vroeg Mussert zijn toehoorders. ‘Ja!’ antwoordden dezen, waarna Mussert bekendmaakte – ruim een maand na het bombardement op Rotterdam – de bronzen klok van de NSB cadeau te zullen doen aan Göring,

‘de schepper en behoeder van de Duitse luchtmacht’, ‘als een offer dat wij liefde brengen voor hen die nu metterdaad ons volk en ons vaderland beschermen’.⁹

Het werd Mussert na de oorlog ingewreven, deze bijzondere geste. De president van de rechtbank maakte er tijdens zijn proces een paar opmerkingen over: ‘Vond u het niet een beetje naïef? Als die mijnheer [Göring] het plan had Nederland in te slikken, dacht u dan dat hij ervan af zou zien, als hij een mooie klok cadeau kreeg?’ En ook: ‘Vond u het niet een beetje gek, den man cadeau te doen een klok met het opschrift: “Ik roep hen, die zijn ’t Vaderlant ghetrouwe tot in den Doet”?’¹⁰ Een geestelijk verzorger met wie Mussert in de gevangenis zijn inbraak-metafoor ook had gedeeld, was minder omfloerst. ‘Mijnheer Mussert, ik neem geheel aan, hetgeen u zegt over de inbrekers met het gezin enz. Alleen heb ik deze aanmerking: indien u als verantwoordelijk lid van dat gezin bij de eerste ontmoeting, die u officieel heeft met de inbrekers, aan deze een geschenk overhandigt, de klokken van Lunteren, volgens uw eigen gegevens in *Volk en Vaderland*, het symbool van de wederopstanding van Nederland, is dit een fout zó groot, die nooit meer goed te maken is in uw leven.’¹¹

13.

Nu 22 Juni men den een maand
geleden eindigde oorlog

Nu kom ik tot U hier in Londen
met vragen waarop U gult antwoorden

1. Stichten wij ons in oorlog met Duitsland
2. Stichten wij ons bondgenoot van Engelen

En nu:

Zijft U bevest hoe Duitschland
zich voornemt ons te beschermen

Duitche luchtwapen Duitche afweertrompen
die en macht paraat.

Wij zijn dankbaar

Maar gezien hoe weinig dankbaarheid geven
Brengen van offer.

Het wijden dat ons het liefst is.

De klok

Den Vaderland getrouwe blift ik tot in den dood
Klok aan bieden aan schippen Duitche luchtwapen
Enward linden. 3300 Ks. Nieuw Klok.

Mussert bereidt het gedeelte van zijn speech voor waarin hij
aankondigt de klok aan Göring cadeau te doen.

DE POLITIEKE CULTUUR VAN DE JAREN DERTIG

Massamanifestaties in het interbellum

In hun Amsterdamse casestudy concluderen Josje Damsma en Erik Schumacher dat de NSB meer deel uitmaakte van de Nederlandse politieke cultuur dan voorheen is aangenomen.¹ Dat geldt zeker als het gaat om de organisatie van massamanifestaties, die in de jaren twintig en dertig niet ongewoon waren. Onder het motto dat ieder tijdvak door zijn politieke en maatschappelijke context een specifieke vorm van politiek en politieke cultuur biedt,² wordt de massamanifestatie zelfs karakteristiek geacht voor het interbellum. Praktisch gesproken – de tv bestond nog niet – was de politieke manifestatie de enige mogelijkheid voor politici om in contact te komen met hun (potentiële) kiezers. Dat was nodig want politiek was niet langer het exclusieve domein van deftige (liberale) heren in het parlement. Als gevolg van een ontwik-